

Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor:

**Fejükre estek-e az istenek?
avagy
Emergencia és szimbólum
(A tárgyszimbolika alakulásának néhány törvényszerűsége)**

Szimbolizáció...

Évtizedek óta szimbólumkutatással, szimbolikus jelenségek elemzésével, a szimbolizáció (mint világ-megismerési technika) mibenlétének kérdésével foglalkozunk¹, jelenleg egy olyan könyv előkészítését kezdtük el, amely különböző empirikus kutatásaink tapasztalatait is összegezné egy szimbolizáció-monográfia keretében. Minthogy a "szimbólum" fogalmát a különböző társadalomtudományok különböző iskolái rendkívül sokféleképpen használják, ezek összegzésére e tanulmány szűk keretei között kísérletet sem teszünk, (e feladatot az említett monográfiára hagyjuk), azt azonban mindenképpen definiálnunk kell, hogy mi magunk az alábbiakban milyen értelemben használjuk ezt a kategóriát.

A természettudományok alapvetően a matematikára épülnek. Alapegységük a szám illetve a mennyiségi viszonyok, amelyekkel az anyagi világ viszonyai (tömegek, távolságok,

¹**Lakások szimbolikája, tárgyszimbólumok:** /1/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (2000): *Beszélő házak*, Kossuth, Budapest. /2/Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (2002): *Tárgyak szimbolikája* (In: Kapitány Ágnes--Kapitány Gábor (eds.): (2002): *Tárgyak és társadalom I. Tárgykultúra és tárgykultusz*, Magyar Iparművészeti Egyetem, Budapest, /3/Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (1989): *Intézménymimika*, Vita, Budapest

Nemzeti szimbólumok, a nemzethez fűződő asszociációk a mindennapi élet jelenségeiben: /1/ Kapitány Ágnes--Kapitány Gábor (1999, 2002): *Magyarság-szimbólumok*, Európai Folklor Központ, Európai Folklor Intézet, Budapest (3 kiadás)

Világképek változásai, korszak-szimbólumok: /1/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (2000): *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón*, Új Mandátum, Budapest; /2/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (1996): *Changing World-views in Hungary (1945-1980)*, *Journal of Popular Culture* (U.S.A). /3/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (1998): *Systemwechsel und Symbolwechsel in Ungarn, 1989-1996*, In: Andreas Pribersky -- Berthold Umfries (Hg): *Symbole und Rituale des politischen: Ost- und Westeuropa im Vergleich* (Historisch-Antropologische Studien) Peter Lang Verlag, Frankfurt/Main

Értékrendszerek szimbolikája: /1/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (1983): *Értékrendszereink*, Kossuth, Budapest. /2/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (1995): *Rejtjelek 2*, Kossuth, Budapest

Modern "mitológiák": Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (2001): *Wie wir moderne Mythen am Institut für Kulturanthropologie der ELTE Budapest analysieren*, in: Jeff Bernard--Gloria Withalm (Hg): *Myths, Rites, Simulacra, Semiotic Viewpoints I-II*, Angewandte Semiotik 18/19 Österreichische Gesellschaft für Semiotik, Wien

Hatalmi szimbólumok, státusszimbólumok: /1/ In: Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (1989): *Intézménymimika*, Vita, Budapest. /2/ In: Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor: (1995): *Rejtjelek 2*, Kossuth, Budapest

Politikai választási kampányok szimbolikája: /1/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor: (1990) *Értékválasztás*, Művelődéskutató Intézet, Budapest, /2/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (1994) *Értékválasztás, 1994*, Friedrich Naumann Stiftung--Societas, Budapest. /3/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (1998) *Értékválasztás, 1998*, Új Mandátum, Budapest, /4/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (2003) *Értékválasztás, 2002*, Új Mandátum, Budapest.

Motivációk szimbolikus kifejezése: Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (1993): *Rejtjelek*, Szorobán-Interart, Budapest

A szimbólumkutatás módszerei: /1/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (eds.) (1995): *"Jelbeszéd az életünk" (A szimbolizáció története és kutatásának módszerei)*, Osiris, Budapest, /2/ Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (eds.) (2002): *"Jelbeszéd az életünk"-- 2*, Osiris, Budapest

időtartamok, sebességek, arányok, folyamatok) az ember számára igen hasznosan (saját tevékenységének lépéseit is leképezően) ábrázolhatók. A matematika egységei ugyan kétségkívül önkényes (emberi) keretek közé próbálják szorítani a természet valóságát, de ugyanakkor mégis e természeti valóságot tükrözik, amennyiben e természetből elsődlegesen az érdekel bennünket, -- mint ahogy az emberi történelem során mindvégig, és a modern tudomány és ipar évszázadaiban különösen ez volt a helyzet -- hogy miként bonthatjuk ezt a természeti valóságot mérhető, s ezáltal gyártási folyamatok tárgyává tehető és értékesíthető *egységekké*, elemekké. Az "egység" fogalma feltételezi a számot, az 1-t, ami önmagával azonos ($1=1$, $A=A$), s ami aztán más egységekhez viszonyítható, azokkal összevonható, sokszorosítható és így tovább. Ez a módszer, a matematikára alapozott szemlélet a társadalomtudományok számára is gyümölcsözőnek látszott, hiszen kétségkívül a társadalomban, illetve az élő rendszerekben is értelmes és hasznos az egységekre bontás és azok viszonyainak vizsgálata, (s a 19.-20. századi társadalomtudományok állandóan próbálkoztak is saját területük efféle "természettudományosításával") a társadalomtudományok matematizálása azonban a természettudományoknál hamarabb jelzi e módszer korlátait. *Az élő rendszereknek* (és különösen a másodfokú élő rendszernek, a társadalomnak) *ugyanis lényegükhöz tartozik, hogy már egységeik szintjén sem érvényesül az $A=A$ matematikai evidenciája*. Az élő rendszerek állandó mozgása nem pusztán térben és időben előrehaladó, vagy a növekedés-csökkenés függvény-viszonyaiban megragadható változás (bár persze ilyen viszonyok *is* érvényesülnek és megfigyelhetők bennük); hanem lényegükhöz tartozik az is, hogy a rendszerek és elemeik *önazonossága nem állandó*, még ugyanazon az időpillanaton belül sem eldönthető, hogy a rendszer egy eleme éppen önálló egészként, vagy a rendszer részeként viselkedik-e, hogy milyen mértékben determinálja viselkedését jelene, múltja vagy (viselkedésének teleologikus mozzanatai révén) éppen a jövője, stb. (A 20. században hasonló természetű problémák a természettudományokban is felmerültek, ami alighanem azt valószínűsíti, hogy a természettudományokra függesztett tekintetű társadalomtudomány helyett az előttünk álló korokban inkább a társadalomtudományoktól megtermékenyülő természettudomány lesz a jellemző). Az élő rendszerek (és köztük a társadalom) megközelítésének legadekvátabb eszköze a fentiekből következően semmiképpen sem az $A=A$ -ra épülő matematika, hanem egy másik emberi jelrendszer, amelynek lényege az, hogy egy olyan alapegységre támaszkodik, amit az $A=A$ és $A \neq A$ *egyidejű érvényessége* jellemez. Ilyen jeltípus, erre lehet alkalmas többek között az, amit "szimbólumnak" lehet nevezni².

Szimbólumnak nevezi először is a nyelvtudomány azokat a nyelvi egységeket, amelyekkel a világot az ember leképezi. A szó (s bizonyos fokig már a jelértékű hang is) szimbólum, amennyiben egyrészt *jelent* valamit, (még hozzá nem egyszerűen utalva önmagára, hanem a Peirce-i szimbólumfogalom értelmében, az ember által önkényesen megválasztott jelen, jelcsoporton keresztül); másrészt azáltal, hogy nem pusztán egy meghatározott dologra, hanem *egyszerre a konkrét jelenségre és a hasonló jelenségek osztályára vonatkozik* (a nyelvészek kedvenc példájával: egyszerre jelölve "ezt az asztal"-t és Az Asztalt). Ezzel viszont már az $A=A$ és $A \neq A$ kettőssége is megjelenik benne, (hiszen ez a konkrét asztal, mivel asztal,

² Félreértések elkerülése végett szeretnénk hangsúlyozni, hogy nem a matematika mint tudomány és a társadalomtudományi-művészeti megközelítés ellentétéről van szó. A matematika és a természettudományok huszadik századi fejlődése éppen a hagyományos keretekből való kilépés törekvését mutatja. Azt a két emberi *szemléletmódot*, a világ leképezésének azt a két módját állítjuk szembe, amelyek egyikén, az $A=A$ -ból való (identitív) kiinduláson *alapszik* a matematika (és a természettudományok), másikán, az $A=A$ és $A \neq A$ egyidejű érvényességén pedig a művészetek; -- és azt állítjuk, hogy a társadalomtudományok adekvát kiindulópontjának is ez utóbbinak kell(ene) lennie.

azonos is az általános Asztallal³, de ugyanakkor nem is azonos vele, minthogy nem tartalmazza az általános asztal fogalmában egyesülő összes formaváltozatot)⁴. A nyelvi egység, a szó tehát ebben az értelemben szimbólum, és ebben az értelemben olyan eszköz, ami *eleve, természetere szerint alkalmas az élő rendszerekre (és így a társadalomra) jellemző nem-matematikai összefüggések kifejezésére*. A nyelv ilyen természetéből következik az "idea" fogalmának megszületése és a nominalizmus-realizmus vita; az objektivitás és szubjektivitás kettőségének új és új formákban felvetett problémája és sok más ismeretelméleti nehézség; ám egyszerre ez teszi lehetővé azt, hogy a nyelv (s annak egy-egy eleme) egyszerre lehessen egyfajta "objektív valóság" és a hozzá viszonyuló ember (s mi több: egyszerre a valósághoz viszonyuló egyén és a valósághoz viszonyuló társadalom) kifejezője, s hogy oly módon társítson egy jelet egy jelezni kívánt jelenséghez, hogy a jel *az élő jelenség (az életre oly jellemző) időbeli változásait* is követi. A jel, a szó ugyanis úgy ragad meg egy jelenséget, hogy -- tartalmát megőrizve -- az időbeli változásokat, módosulásokat, az adott jelenségnek csak a jövőben megszülető változatait is tükrözni tudja: az időszámítás előtti régmúltban, egyes akkori tárgyak jelölésére született "asztal" szót minden további nélkül alkalmazhatjuk a legújabb design mégoly mehökkentő formájú asztal-tervére is. Éppen azért, mert (a fogalom szimbolikus egységében) azonos is vele, meg nem is. $A = A$ és $A \neq A$.

A szó, a nyelvi jel mint szimbólum a szimbolizációnak azonban csak a kiindulópontja. Amit az általános szóhasználatban "szimbólumnak" nevezünk, -- mintegy elmélyítve a nyelv ezen sajátosságát -- ráépül a szóra, a fogalomra, mint "elsődleges" értelemben vett szimbólumra. Amikor egy dolgot (fogalmat, tárgyat, élőlényt, emberi produktumot, jelet -- pontosabban egy tárgy, emberi produktum vagy élőlény fogalmi képét, mint jelet) egy másik dolog *helyett* használunk, akkor a szimbolizáció eljárásával élünk. Szűkebb értelemben csak ez a "másodlagos szimbólum" tekinthető (és a szakirodalom többnyire ezt is nevezi) igazán szimbólumnak.

"Megérteni annyi, mint egy valóságtípust a másikra visszavezetni" -- írja a francia antropológus, Claude Lévi-Strauss, s egyébként nem tesznek egyebet a természettudományok sem, amidőn egy valóság, egy világ leírására egy másikat használnak -- esetükben a matematikai absztraktumok világát. A társadalomtudományok azért maradtak a "puhább", bizonytalanabb magyarázóerejű tudományosság státuszában, mert az egységesen matematikai alapra helyezett "egzakt" tudományokkal szemben úgy tűnt, nem képesek ilyen egységes "másik világot" találni: a magyarázó "más-világokat" a társadalom változásaival szintén változtatták, cserélgették, a társadalmi jelenségek magyarázatául hol a társadalom "élő szervezetként"-működését, hol a társadalomban megjelenő ideák immanens mozgástörvényeit, hol különböző létezők "létért folytatott harcát", hol a gazdasági és tulajdonviszonyok alakulását, stb. stb. fogadták el -- mindig másik s másik "mögöttes" valóságot húztak elő. Néhány tudós időnkénti figyelmeztetései dacára nem tudatosították, hogy *mindezek a "másik*

³Ugyanez fordítva, az általános Asztal, az asztal-fogalom oldaláról is érvényes: azonos is a konkrét asztalokkal, hiszen azok az ő formaváltozatai, meg nem is, minthogy az általános asztal fogalmának el kell tekintenie a konkrét asztalváltozatok egyedi specifikumaitól.

⁴Az antropológus Hockett izgalmas hipotézise a nyelv keletkezését az ősember azon "újítására" vezeti vissza, hogy -- az állati jelzések többségével ellentétben -- egyszerre kellett kifejeznie bizonyos dolgok, (például nála erősebb állatok) veszélyes voltát és azt, hogy mint lehetséges zsákmányhoz, közelíteni kell hozzájuk. A vonzás és taszítás e kettősége, az ellentétes készletések összekapcsolódása szüli e felfogás szerint a nyelvet -- és végsősoron az embert. Hogy aztán /a/ előbb a fogalmi ambivalencia születik-e meg, és ez teszi lehetővé, hogy az ember olyan állatokra is vadásszon, amelyeknek korábban prédaállata volt, vagy megfordítva, /b/ az ilyen vadászat kényszere (például a jégkorszak zsákmányhiánya miatt) hozza létre a nyelvet, vagy /c/ szétválaszthatatlan kölcsönhatás érvényesül, ez abból a szempontból mindegy, hogy akár így, akár úgy, az emberi nyelvben egy olyan jelrendszer születik meg, amely kezdettől és minden alapegységében az *ambivalencián alapszik*.

világok" (amelyekre a társadalmi jelenségeket visszavezetik) csak aletei a matematikai rendszerhez hasonlóan egyértelmű "másik alapvető valóságtípusnak", a valóság szimbolikus, szimbólumokon keresztül történő tükrözésének.

*A (szűkebb értelemben vett) szimbolikus ábrázolásban mindig az történik, hogy egy jelentő és egy jelentett (signifiant, signifié) metaforikus és/vagy metonimikus összekapcsolásával (immár két vagy több, eredetileg különállóként megnevezett dolog között) megegyeszer létrehozuk az azonosság és nem-azonosság egyidejűségét. Míg az elsődleges szimbolizáció (a nyelvi fogalmak rendszere) arra "való", hogy leképezze az ember (mint élő lény) számára adott valóság önmagával egyszerre azonos és nem-azonos természetét, addig a "másodlagos szimbolizációban" az életnek az emberrel létrejött "másodfokú" szerveződési rendszere, (a szintén $A=A$ és $A \neq A$ egyidejű érvényességén alapuló) társadalmiság nyer kifejeződési lehetőséget. Az elsődleges szimbólumok (a szavak) egy ember számára való, de tőle függetlenül is létező világot ábrázolnak (a "kő" fogalma csak az ember számára létezik, de "kő" van az embertől függetlenül is; a "kő" szót csak az ember érti, de társadalmiságától függetlenül is képes tapasztalni azt, amit ért rajta). A másodlagos szimbólumokba (a szűkebb értelemben vett szimbólumokba) már bekerül az ember társadalmisága is: amikor Jézus Krisztus a halász Simont "Petrusnak", kőnek nevezi, a kőhöz hasonlítja, -- s minthogy a szimbólum mindig oda-vissza kapcsolatot hoz létre -- ezzel egyúttal egy új, társadalmi értelmet ad a kőnek (most tekintsünk itt el attól, hogy valójában ezt nyilván nem ő tette először, csak felhasználta valamely elődjének azt az ötletét, hogy a kő tapasztalati jelegzetességei között lévő keménységet, szilárdságot egy ember tulajdonságaihoz hasonlítsa). A másodlagos szimbólumoknak (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért már csak ezeket nevezzük szimbólumnak), mint a velük foglalkozó elemzések rendszerint kiemelik, mindig jellemzőjük, hogy egy szűkebb-tágabb emberi közösség számára van jelentésük, összekötik azokat, akik számára szimbólumként funkcionálnak. (Vagyis ismét az $A = A$ és $A \neq A$ egy szintjével találkozunk: szimbólumot csak úgy lehet használni, hogy a dolgról is, meg magamról is tudom és átélem az azonosság és nem-azonosság egyidejűségét. Simon Péter "kő"⁵ is, meg persze nem is kő; a kő Simon Péter is, meg persze nem is ő; én magam tagja is vagyok az ezen szimbólumot használók és értők közösségének, s ezáltal azonos is vagyok a "keresztény kultúrkör tagjaként" meghatározott önmagammal; de, mint e kultúrkör minden más tagjától különböző individualitás, nem is vagyok teljesen azonos ezzel az önmeghatározással.). Ez az egyidejű azonosság és nem azonosság, a világ, és különösen a társadalmi valóság (nem kerülhetjük meg a kissé lejáratott kifejezést:) *dialektikus természetének leképezése, és annak igen pontos ábrázolását teszi lehetővé.*⁶*

⁵Az idézőjel használata, mint itt is, gyakran éppen azt jelzi, hogy egy fogalmi azonosítás, összekapcsolás *szimbolikus*an értendő.

⁶ Minthogy a "dialektika" kifejezést a filozófia történetében és a hétköznapi szóhasználatban igen sokféleképpen alkalmazták, itt a pontosság kedvéért csak azt szeretnénk leszögezni, hogy mi ezt az $A=A$ és $A \neq A$ egyidejű érvényességét értjük rajta, vagyis a *világ jelenségeinek azt a természetét*, hogy azonosak is magukkal, meg nem is, ami nem pusztán az "általános és különös dialektikája" (ez az elsőfokú szimbólumban, a szóban valósul meg); hanem a mozgás minden formájának velejárója, s az ebből fakadó ellentmondások egyikét például már az ismert Zénón-apória is rögzíti. (A kilott nyíl ugyanazon pillanatban ott is van valahol, meg nincs is ott). De több más formában is megragadható: az, hogy valami éppen inkább része-e valaminek vagy inkább egész, hogy környezetéhez kapcsol-e, vagy individualitásában szemlélhető, hogy mennyiben jellemezhető egy jelen állapottal s mennyiben egy időbeli folyamat megnyilvánulása, hogy egy ellentétpár egyik vagy másik tagjával jellemezhető-e, stb. stb. --mindez nem ragadható meg pusztán azzal, hogy a dolgok folytonos mozgásban vannak egyik állapotból a másikba, hanem éppen az a lényegük, hogy bizonyos értelemben mindezek a meghatározottságok *egyszerre* jellemzik őket. Azt állítjuk, hogy ezt a dialektikát a szimbólummal lehet adekváтан megragadni; a szimbólum, a számmal szemben éppen ezt a dialektikát képezi le, (s az embernek mind a két, (egymást kiegészítő) eszközre (számra és szimbólumra) szüksége van, hogy a világot kezelni tudja.

S a szimbolikus ábrázolásnak (mint az elsődleges szimbólumok esetében már láttuk) van egy olyan tulajdonsága, amivel a matematika végképp nem rendelkezik, s amit a másodlagos szimbolizáció (is) messzemenően kihasznál: *bármilyen további értelmezés számára nyitva áll*. Amivel az "egzakt" tudományosság nézőpontjából támadni szokták a "puha" társadalomtudományt, tudniillik, hogy túlságosan szubjektív, ez erénye: éppen ez teszi lehetővé, hogy az élő rendszereket (és főként érdeklődésének elsődleges tárgyait, a társadalmi jelenségeket) úgy ábrázolja, amilyenek azok valójában, szubjektivitás és objektivitás, jelenlét és jelen-nem-lét, Rész-volt és Egész-volt, stb. dialektikájában. Ezt teszik a művészetek is, csak ők nem elemzik a szimbolikát, hanem alkalmazzák. Ezért, -- a szimbólumok mindig-nyitott jelentése folytán -- képes a 17. századi Shakespeare aktuálisnak tekinthető üzeneteket közölni a 21. század emberével: ő nyilván nem ugyanazokat az összefüggéseket vette észre az általa használt szimbólumok jelöltjei és jelölői között, mint amelyekre a ma embere reagál, de azért, hogy létrehozott egy-egy ilyen szimbolikus kapcsolatot, lehetővé tette, hogy bármely korabeli vagy utókorbeli néző-hallgató-olvasó belelásson, beleolvasson valamit ebbe a kapcsolatba. Amikor III. Richárd lerohanja Lady Annát, itt a konkrét esemény úgy ábrázolódik, hogy a *gátlástalan erőszak verbalizálódásának* szimbolikus (tehát egyszerre konkrét és általános) kifejezésévé válik, s ezáltal minden ilyen erőszak tapasztalata kiolvasható belőle. Ezért alkalmazhatták a darabot hol a szélsőséges individualizmus, hol a fasizmus, hol a sztálini kommunizmus, hol a fogyasztói társadalom manipulációs technikáinak megjelenítésére, s a sor, amíg e szimbólumot valóságos tapasztalatok táplálják, nem ér véget⁷.

Mínt hogy a szimbólumok ekként nyitottak az új és új olvasatok felé, ha a társadalomtudományok valóban rájuk, mint alapelemre kívánják építeni a maguk tudományosságát, akkor először is ezt a nyitottságot kell tudomásul venniük. Vagyis -- leszámolva ezáltal a cáfolhatóságot, mint tudományos kritérium popperi (természettudományi) dogmájával is -- tudomásul kell venni, hogy a társadalomtudományi megállapítások mindig csak olvasatokat jelentenek, amelyek azonban nem kevésbé érvényesek, mint a természettudományi törvények, hanem *azokhoz képest egy többlet-elemet, a szubjektivitás elemét is* tartalmaznak⁸. A természettudományok fejlődése vagy megcáfolja a korábbi törvényeket, vagy behatárolja érvényességi körüket; a társadalomtudományi megállapításoknak viszont egyfelől már keletkezésükkor lényegükhöz tartozik nagyonis behatárolt érvényességük, másfelől egy jól megválasztott szimbólum érvényességi köre újabb és újabb szubjektivitások, újabb és újabb olvasatok hozzátársításával *egyre távolul*. A szociáldarwinista, marxista, pozitivist, szellemtudományi, strukturalista, szemiotikai, játékelméleti, rendszerelméleti, káoszelméleti, stb. *társadalom-olvasatok egyáltalán nem cáfolják egymás érvényességét, hanem egy szimbólumalapú társadalomtudományi megközelítés szempontjából: összeadódnak*. A társadalomtudós éppen akkor és azért távolodik el az általa ábrázolni kívánt társadalmi valóságtól, ha azt hiszi, hogy *csak* az ő olvasata érvényes, (vagy érvényesebb, mint másoké); ha lezárja magát a többi olvasattal, azok egyidejű érvényességével szemben. Az egyes társadalomtudományi elméletek ugyanis azon

⁷ Vagyis nem pusztán arról van szó, (mint az elsődleges szimbólumban), hogy az általánosban – éppen azért, mert általános -- benne van minden különös lehetősége, hanem arról is, hogy a (másodfokú) szimbólum (a szimbolikus jelentéstartomány végtelen nyitottsága folytán) *eleve tartalmazza* a még meg nem valósult jelenségeket is. (Ebben az értelemben -- úgy gondoljuk -- a skolasztika alapvitájában is mind a nominalizmusnak, mind a realizmusnak igaza volt, csak nem egészen ugyanarról beszéltek).

⁸ Ez a szemlélet mindig is jelen volt a társadalomtudományokban, és a hermeneutika divatjával jelentősen meg is erősödött, a "tudományosság" fogalmainak a természettudományokból való levezetése következtében azonban a mai napig nem sikerült felszámolni a hermeneutikai vagy más "puha" módszerrel közelítő társadalomtudósok kisebbségi érzését, és/vagy a szubjektívizmusból következő érvényességi bizonytalanságot és ismeretelméleti szkepszist; illetve azt a törekvést, hogy az egyes társadalomtudományokat valamiképpen mégiscsak a természettudományi értelemben vett tudományosság kritériumaihoz igazítsák.

alapszanak, hogy a társadalmi lét során az egyes emberek, csoportok, kultúrák által e lét kifejezésére létrehozott szimbolikus egységek nyitott jelentéstartományából kiemelnek egy-két jelentést, kitüntetetten kezelnek egy-két olvasatot, és ezzel magyarázzák a jelenségek *egész* körét. Nem csodálható, ha nemsokára új elmélet jelenik meg, amely azt állítja, hogy az őáltala kiemelt olvasat az érvényesebb. Természetesen az egyes elméletek között különbség van abban, hogy a tapasztalatok milyen széles körét fogják át, így egyes olvasatok jóval nagyobb népszerűsége tehetnek szert, és általában is jóval hasznavehetőbbnek bizonyulhatnak mint mások, ez azonban nem csökkenti érvényességük relativitását; egymás elleni, egymás igazát teljesen kizáró fellépésük a társadalomtudományok gyermekbetegsége. E tudományok akkor válnak majd igazán felnőtté, amikor tudomásul veszik, hogy tudományuk -- persze a nézőpontok ütköztetése, megvitatása, pontosítása, a tudományos argumentáció évszázadok alatt kikristályosodott szabályainak figyelembevétele mellett -- az olvasatok *szintézisét* igényli, mert vizsgálatuk tárgya, a társadalom maga is ilyen szintézisben, a szimbólumok végtelenül nyitott jelentésrendszerében létezik, ezen alapul.

...és emergencia

Ennyit előre kellett bocsjátanunk szimbólum-felfogásunkból, még akkor is, ha jelen dolgozat nem a szimbolizáció társadalomtudományi jelentőségéről szól, hanem arról, hogy milyen szerepet játszik a szimbolizáció az *emergencia* jelenségében, (illetve az emergencia a szimbolizáció folyamatában). A fentiekből talán nyilvánvaló, hogy e szerepet meghatározónak látjuk. Ha J. S. Mill meghatározásával "emergencia akkor következik be, ha az új tulajdonság nem tekinthető azon elemek pusztá összegződésének, amelyek kiemelkedésének folyamatában szerepet játszottak" /"emergent properties are effects that are not sums of the effects of each causal conjunct"/ (J.S.Mill 1843: 428), akkor minden szimbólum létrejötte, sőt, minden szimbólum-olvasat létrejötte emergens jelenség. Ha az újabb emergencia-definíciók az emergenciát az *adaptálódásra*-képes rendszerekhez, vagy éppen ahhoz kötik, hogy a rendszer *saját befolyásolása alá kívánja venni külső feltételei egy részét*, ezzel egyrészt az élő rendszer definícióit közelítik (még akkor is, ha tudjuk, hogy itt nagy mértékben a mesterséges intelligencia lehetőségeinek vizsgálatáról van szó); másrészt nem kerülhetik meg annak kimondását, hogy mind a rugalmas adaptációs képesség, -- s még inkább a külső feltételek ellenőrzés alá vonása -- feltételezi az $A = A$ és egyidejűleg $A \neq A$ alapú felépülést, vagyis az adott rendszer nem numerikus, hanem szimbolikus alapra helyezését.

Azt állítjuk tehát, hogy az emergencia az emberi világban szimbólumokon (szimbólumok keletkezésén, módosulásán, cseréjén) keresztül (is) érvényesül, (Sorokin meghatározása szerint: "The mental integration of meanings [=és éppen ez a szimbolizáció K.Á.—K.G] is the first step in the emergence of any absolutely and relatively new system" {P.A.Sorokin 1962: IV/63}) és viszont: a szimbolizáció mindig emergens jellegű. Egy némiképp extravagáns definícióval úgy is mondhatjuk, hogy "a szimbólum, a szimbolikus jelenség olyan rendszer, amely minden állapotában tartalmaz bizonyos elemeket, amelyek *nem* vezethetők le a rendszer előző pillanatából, s ez azért van így, mert a szimbólum, a szimbolikus jelenség olyan rendszer, amely -- a potencialitás szintjén -- eleve tartalmazza mindazt (is), ami nem ő." Ez nem specifikuma a szimbólumnak: a társadalom is ilyen rendszer (ezért lehet a szimbólum a társadalom kutatásának alapegysége), de feltehetőleg valamilyen értelemben ilyen rendszer minden élő rendszer is, sőt, Gödel óta gyanítható, hogy maga az anyagi világegyetem is ilyen módon épül fel.

Úgy véljük azonban, most már ideje egy fokkal kevésbé absztrakt szinten folytatni gondolatmenetünket, és az alábbiakban a szimbolizáció egy meghatározott területéről, a tárgyszimbolika területéről vett példával próbáljuk alátámasztani az eddig mondottakat, illetve konkrét példák tanúságára támaszkodva levezetni az emergencია összetevőit.

"Az istenek a fejükre estek" {= The Gods Must Be Crazy} Egy tanulságos játékfilm

Most már fényt derítünk arra is, hogy miért viseli írásunk a fenti, nyilvánvalóan figyelemfelkeltőnek szánt, de nem túlságosan tudományosnak ható főcímet. A cím, mint bizonyára sokan tudják, Jamie Uys filmrendező több filmjének a címe, ezek közül az első tartalmazza azt a jelenetsort, amely egyebek mellett igen alkalmas arra is, hogy az általa bemutatottak kapcsán elgondolkozzunk a tárgyak és az emergencია összefüggéseiről. A jelentsor majdnem a film legelején található. Lényege röviden, hogy egy Afrika fölött repülő pilóta kidob az ablakon egy kólásüveget, az leesik a földre, kupán vág egy busmant⁹, aki saját világképe alapján nem hihet egyebet, mint hogy az Ismeretlen Tárgyat (Unidentified Flying Object), az istenek hajították le neki. Az istenek ajándéka általában hasznos, s először itt is ezt látjuk: a törzs tagjai a pszichológia kreativitás-mérő "szokatlan-használat" tesztjének megfelelően sorra aknázzák ki az üveg tulajdonságai adta lehetőségeket, használják edénynek, kalapácsnak, hangszernek, labdának, körzőnek, beépítik összetettebb, gépszerű mechanizmusokba, stb. Később azonban -- immár a "társadalmi viszonyok" terén -- elkezdi a negatív hatások sora is, az Ismeretlen Tárgy vetélkedés, irigység forrásává, majd fegyverré válik: a korábbi idillikusnak ábrázolt viszonyok rombolójának bizonyul, mígnem a főhős busman elindul, hogy visszaadja értelmetlen, káros ajándékukat az isteneknek.

Mindezt bevezethettük volna másképpen is. Mondhattuk volna például a következőket:

Tegyünk úgy, mintha egy tárgy csak úgy megszületne a semmiből. A valóságban persze a tárgyak sohasem a semmiből születnek, és ezt majd még figyelembe kell vennünk, de az egyszerűség kedvéért először induljunk ki egy ilyen elképzelt steril állapotból. A tárgy létrejön, s azonnal az ember számára valóvá válik (mint ahogy a természet megannyi produktuma is, mihelyt az ember használatba veszi, mihelyt az ember viszonyul hozzá, vagyis mihelyt az ember számára valóvá lesz, ezáltal azonnal "tárgy", vagy kvázi-tárgy is lesz belőle, hiszen "tárgynak" éppen azt nevezzük, amit az ember használ, ami az ember cselekvésének a tárgya.) Az, hogy a tárgy az ember számára valóvá válik, azt jelenti, hogy használati funkciókat tulajdonít neki (használatnak számítva persze az olyan, szűkebb értelemben nem használati funkciókat is, mint a díszítés-gyönyörködtetés, presztízskifejezés, stb.) Ezek a használati funkciók az emberi faj történetében egyre szaporodnak (bár persze nem egyenletesen, hiszen vannak tárgyak, amelyeket akár évezredek át változatlan szerepben használnak); s a funkciók szaporodásával mindig gazdagszik a tárgyhoz fűződő asszociációk köre is. A funkciók szaporodása mellett megfigyelhető az is, hogy a tárgyak kölcsönhatásba lépnek az emberi társadalommal is; alakítják a társadalmi viszonyokat, s újabb asszociációkkal gazdagodnak a társadalmi viszonyok változásai révén. E kölcsönhatásnak köszönhetően szimbólumokká is válnak: mind az általuk alakított, mind az őket alakító viszonyok szimbólumaivá. Az így

⁹A film magyar címe egyébként lefordíthatatlanul sokrétű. A "must be crazy"-nek megfelelő "fejükre estek" {=ezt akkor nem kell fordítani} a magyarban azt jelenti, hogy valaki elesik, beveri a fejét és gügye lesz tőle, illetve azért gügye, mert gyerekkorában fejrejtették, stb. A busman azért nevezi gügyének, "fejreestnek" az isteneket, mert azok értelmetlen ajándékot adtak neki. De minthogy a kólásüveg az *ő fejére* esik, ez rafinált csavarral összeköti (az azonosság és nem-azonosság viszonyába hozza) az isteneket, és a busman által képviselt Embert...a sokszoros összefüggést ki-ki szabadon gondolja végig.

kialakuló tárgyszimbolika alakulása pedig magán viseli mindazt, amit idáig említettünk: e szimbolikába beépülnek a tárgy tulajdonságaihoz kötődő asszociációk, s a tárgy funkcióinak szaporodásával, illetve a tárgyat körülvevő társadalmi viszonyok alakulásával létrejövő újabb s újabb asszociációk is.

Ezt a folyamatot megfigyelhetjük az idézett filmben is. A semmiből létrejött tárgyhoz először is hozzákötődik "létrejöttének" képzetköre: a csodaszerű, istenadta jelleg, aztán a használati funkciók pozitív érzelmekkel kísért asszociációi, végül a tárgy egyedi, monopolizálható voltából adódó státusz-szimbolika, és a tárgy megszerzésének vágya által motivált emberi konfliktusok egész sorának negatív szimbolikája is. A tárgy így végül társadalmi szimbólummá is válik, még hozzá az adott közegben negatív szimbólummá. Az egyébként meglehetősen didaktikus kis történet a "fejlődésről" is szól (azt is szimbolizálja): a tárgyi világ fejlődéséről, a társadalom fejlődéséről... és az is a fejlődés egy mozzanata, amikor a főhős tudatosítja, hogy mindez a fejlődés *rossz*, hiszen az is egy új fázis az emberi fejlődésben, amikor az ember ráébred arra, hogy saját világában (és fejlődésében) problémák vannak, vagyis amikor reflexiók viszonyba kerül saját társadalmával (és fejlődésével). De bármily didaktikus is a film, az ábrázolt szimbólum, mint minden igazi szimbólum, többretegű, többjelentésű. Egyrészt nyilvánvalóan jelképezni igyekszik a kultúrák drámai találkozását, s eközben a busmanok életének idillizálása dacára szimbolikáját áthatja egyfajta kultúrfőlény-szemlélet, hiszen a nézők a "civilizált" ember nézőpontjából nevetnek az "együgyű" busman csetlésén-botlásán, s az első pillanattól kezdve abban a tudatban nézik az eseményeket, hogy akiket a busman "isteneknek" nevez, azok ők maguk, az ő "fehér" civilizációjuk. Az más kérdés, hogy a film üzenetének másik rétege a civilizáció-kritika: az eszement, értelmetlen-életidegen szempontokat követő civilizáció rontja meg az embert. A kólásüveg ilyenképpen egyszerre jelképe az általa képviselt civilizáció "magasabbrendűségének" és "kártékonyságának", (egy pillanatra elszakadva a filmtől, nem sokban különbözik ettől egyébként a Coca Cola Kelet-Európában, vagy talán mondhatni, egész Európában játszott szimbolikus szerepe sem) s ezzel jól beilleszkedik az ezredvég tárgyszimbolikájának olyan, szinte már túl-használt jelképei közé, mint a McDonalds-ételek, vagy a mobiltelefon. Mi azonban a film jelentésrétegei közül egy harmadikat helyeztünk-helyezünk előtérbe: a kultúrkritikai mozzanattal szemben azt, ahogy *általában szimbolizálja a tárgyak szerepét*, hiszen mint láttuk, a jelenetsor felfogható úgy is, mint a tárgykeletkezés, tárgyfunkció-bővülés, tárgyszimbolika-kialakulás szimbolikus ábrázolása. Erre a szerepre már csak azért is alkalmas, mert noha előfeltevésünk: "tegyünk úgy, mintha egy tárgy megszületne a semmiből", az objektív valóságban nem sok relevanciával bír, szubjektíve egyre több ember élményével harmonizál. Ma, amikor új tárgyak hatalmas tömege születik szinte naponta, az emberek túlnyomó többsége passzív e tárgykeletkezésben; mivel tárgyaink túlnyomó részét mások hozzák létre a számunkra (s többnyire általunk nem-ismert módon és körülmények között), így úgy vesszük őket használatba a számítógéptől a légkondicionáló berendezéseken át a legújabb gadgetig, mintha az istenek égből pottyant ajándékai lennének.

Tárgyi világunk tehát nagyon emergensnek tűnik. Most már érdemes figyelmünket arra fordítanunk, hogy valójában mennyiben az. Mert a tárgyak persze nem a semmiből keletkeznek, és nem is az istenek égből hullanak alá..

Az emergencia és a szimbolizáció néhány összetevője

Maradjunk ominózus kólásüvegünknel.

1. Az ismert formájú kólásüveg megjelenéséről igen kevésbé állítható, hogy különösebben emergens jelenség lenne: folyadék tárolására szolgáló üvegek évezredek óta léteznek, hasonló formájú edények pedig még sokkal régebben. Ha elő is fordulhatna, hogy *pontosan* ilyen formájú üveget a Coca Cola cég előtt senki nem alkalmazott, ennek akkor sem lenne szempontunkból jelentősége, mert üvegformát oly sok változatban készítettek az emberek, hogy ez egy csaknem végtelen elemszámú variáció *sorozat*ot képez; az pedig, hogy az ilyen sorozatok egy lehetséges tagja megjelenik-e a valóságban a közös "üvegformát" megcélzó emberek kezében, vagy nem, már csak véletlen kérdése: a sorozat minden potenciális tagja *következik* az előzményeiből. Mindazonáltal ez a folyamat elkezdődött valamikor. Nem vagyunk az emberösök kutatói, így csak hipotetikusán állíthatjuk, hogy az első lépés talán akkor történhetett, amikor az ember a természetben talált, (élelem, folyadék és egyéb anyagok tárolására alkalmas) formák (üreges fák, horpadt kövek, madárfészkek, stb.) alapján elkészítette első edényét. (Az egyik közismert hipotézis szerint az agyagedények körkörös kialakított növényi formákra, főnott kosarakra mennek vissza). Az első lépés mindenesetre az volt, amikor a *készen talált* eszköz helyett az ember *készített* valamit: ezen a ponton tetten érhető az emergencia. Még ha a forma pontosan utánozta volna is a természetben találtat, akkor sem következett előzményéből. Ha például feltesszük, hogy valami olyasmi történt, hogy az ősi ember ujjaival addig követte a megfigyelt (körkörös) természeti formát, (ez a megfigyelési mód primátáknál is előfordul), hogy az ujja egyszer csak "ráállt" erre a mozdulatra, és "beugrott" neki, hogy ez az alakzat kézzel létrehozható, ez a pillanat mindenképpen emergencia-pillanat volt.

Akár így jött létre az első edény, akár nem, az, ami a jelenség (az eszközkészítés, az eszközkészítő fordulat) lényege, nagymértékben általánosítható. Ez a lényeg *a saját mozgás célirányos-tudatos koordinálása egy tárgyi alakzat, egy anyagi objektiváció létrehozása érdekében*. Ha az vita tárgya is, hogy az eszközkészítés mennyiben emberi specifikum, emberi formájának megjelenésével akkor is valami olyasmi történt, ami közvetlen előzményeiből nem levezethető: beindult és azóta végtelen szekvenciában folytatódik a saját mozgás célirányos-tudatos koordinálása egy-egy tárgyi alakzat, egy-egy anyagi objektiváció létrehozása érdekében. Általánosítva: ha azt vizsgáljuk, hogy mi is az emergencia, e jelenség egyik döntő mozzanatának azt tekinthetjük, hogy egy rendszer (esetünkben az ember), önazonosságának megőrzésével azáltal vonja saját befolyása alá környezetének egyes elemeit (hogy az emergencia Polányi-féle definíciójára utaljunk), hogy azokat egyik pillanatról a másikra *saját tulajdonság-készletébe* sorolja. A megfigyelt körformát *a körformálás képességévé* minősíti át: *a rendszer általános aktivitásképességéből és a megfigyelt külső jelenségből összeáll, kiemelkedik egy új, teljesen egyik előzményéből sem következő konkrét aktivitásforma*.

2. Ha tovább követjük azt a folyamatot, amely végül a kólásüveg kialakulásához vezet, a következő ugrásszerű mozzanat annak tudatosítása, hogy a különböző edényformák másra-másra alkalmasak. Ennek az ugrásnak már szöveges "dokumentációja" is rendelkezésünkre áll. Arra a világ több táján közismert mesére gondolunk, ami többek között "A róka és daru vendégsége" címen ismeretes. Amikor a daru nem bírja felcsipegetni a lapos tányérról az elétálat levest, a róka meg hiába próbálja kivarázsolni a daru csőréhez igazodó hosszú nyakú üvegből a neki járó porciót, ez nem csak a fiziológiai különbségek, és egyáltalán a másság tanmeséje, hanem annak a múltnak a kinevetése is, amelyben az ember még nem jött rá a tárgyak funkcionálisan célszerű formáinak optimális kihasználására. (S persze egyben okítja is a gyermekeket a formai funkcionalításra). Amihez itt ugrás kellett, ami több, mint az edények használatában halmozódó tapasztalatok, az az *absztrakció*; annak "beugrása", hogy van a tapasztalatoknak egy *közös elemük*, (ezt rögzíti a mesében a két, látványosan különböző

absztrahált forma-fajta -- a tényér-laposság meg a butella-karcsúság -- szembeállítás), amelyben a tapasztalatok *lényege* megragadható (és ábrázolható). Ez is alapvető emergenciatörvénynek tűnik: *a rendszer úgy veszi irányítása alá a környezet elemeit, hogy meghatározza a (saját szempontjából tekintett) funkcionalitás lényegét, s azt (szimbolikus) formába (vagy éppen formai oppozíció-párba) rögzíti.*

Az idáig említett két mozzanat felfogható úgy is, mint ugyanannak a lépésnek két oldala: egyfelől egy (külső) formát saját aktivitásommá fordítok át, másfelől saját aktivitásom tapasztalatait formai jelképekbe rögzítem, ilyen jelképekké absztrahálom. Ez a kettős folyamat nemcsak az emergencia, hanem a szimbolizáció elmélete szempontjából is nagyon lényeges: a szimbolizáció is mindig ezt a dialektikát hozza létre. Úgy kapcsol össze egy viszonylagosan külső-"objektív" és egy aktív-szubjektív elemet, hogy az összekapcsolás eredményében (a szimbólumban) attól fogva állandó lehetőséggé válik az átcsapás a külsőből a belsőbe és a belsőből a külsőbe, és létrejön az azonosság és nem-azonosság egyidejűségének átélési lehetősége. A jel, amely leképezi a valóság $A=A$ és egyúttal $A \neq A$ természetét.

3. Az agyagedények régebbiek az üvegtárgyaknál. Ám előbb-utóbb megjelentek azok is. Ez a "kólásüveg történetének" következő állomása. De van-e ebben bármiféle emergencia? Hiszen, mint említettük, a tárgyak variáció-sorozatokban léteznek, és a variációk lehetősége benne van az előzményekben; az esetek nagy részében a szín, az alak, vagy éppen az alapanyag változása nem hoz létre olyan új minőséget, ami lényegesen eltérne az előzményektől. Bizonyos esetekben a tárgy egyetlen elemének változása mégis "forradalminak", emergens jellegűnek tűnik. Mitől függ ez? Először is kétségtelen, hogy mivel bármi szimbolizálódhat, a legapróbb különbség is magában hordja annak *lehetőségét*, hogy szimbolikus jelentésre tesz szert, s ezáltal jelentősége felértékelődik. Ez nagymértékben függ a szimbólumokat létrehozó és használó emberi társadalomtól. A társadalom változásával szimbólumai is változnak, jelentésük és jelentőségük módosul: a tárgyak anyagának szimbolikus jelentésénél maradván éppen a közelmúltban tapasztalhattuk az/oka/t a látványos fordulat/ka/t, amely/ek/ révén a műanyag szimbolikus jelentősége átértékelődött. Míg például a modernista ötvenes-hatvanas évek a műanyagot olyan kultusszal vették körül, melynek következtében a nylonharisnya értéke meghaladta a selyemharisnyáét, a régi fabútorokat műanyagkollekciókra cserélték, a ruhák címkéin büszkén jelezték, hogy hány százalék bennük a szintetikus anyag, s még az ételek területén is azzal vonzották a jövő felé az embereket a science fiction művek, hogy a harmadik évezred embere a nagyszerű tudomány jóvoltából majd egyetlen kis (műanyag) pirulában élvezheti a paprikáscsirke vagy a lekváros palacsinta ízeit. Ezzel szemben a nyolcvanas-kilencvenes évek New Age-embere számára a technikai fejlődés szinte azonossá válván a természet-pusztítással, a kor embere gyűlölni kezdett minden műanyagot; az építészetben visszatértek a "természetes" anyagok, a ruhák címkéin most az lett a vevőcsalogató, hogy hány százalékban -- lehetőleg 100% -- tartalmaz gyapjút, lent, selymet; az ételekben pedig a mesterséges anyag (színezék, tartósítószer, a bekerült növényvédőanyagok, stb.) a "méreg" fogalmával lett egyenértékű. Az ezredfordulón aztán a neomodern divat megint elkezdte visszahozni a műanyagokat... Ebben az esetben tehát a tárgy kialakításában felhasznált anyag jelentősége (és jelentése) döntően a társadalmi-kulturális kontextus (és az ezt alakító tényezők) függvénye. Vannak azonban olyan esetek is, amikor maga az a tény, hogy egy tárgytípushoz *milyen* anyagot használnak, olyan folyamatokat indít be, amelyek nem vezethetők le még az olyan összetett előzményekből sem, mintahogy a fenti példában a műanyag megítélésének negatívba fordulása (illetve hullámozása) lényegében levezethető a tudományhoz való viszony huszadik századi alakulásából. Ilyen volt például a vaseszközök

megjelenése a "bronzkor" után¹⁰. A történelem azért is használja korszakmegjelölésre ezt a változást, mert a két anyag a szó szoros értelmében meg is küzdött egymással; a vasfegyverek (s ezzel a vaseszközök) győzelmet arattak a bronzfegyverek fölött. Miért más ez a változás, mint sok más anyagváltás? Hol van benne emergens mozzanat? A vasfegyverek létrehozói csupán folytatták a szekvenciát; hasonló fegyvereket gyártottak, mint a bronzkorszak kézművesei. Az új, az előzményekből nem következő elem ez esetben nem az ember, hanem az általa felhasznált anyag tulajdonságaiban rejlik. (Az persze az emberen múlik, hogy az üveg formájához hasonlóan felismeri e tulajdonságot és létrehozza absztrakcióját). A fegyverek lényegi tulajdonsága, funkciója, hatékonysága élességük, keménységük, szilárdságuk fokában ragadható meg. A vas ebben "legyőzi" a bronzot; az elérni kívánt célra *különösen alkalmasnak* bizonyul. És itt ragadható meg egy újabb fajta fordulat. Az új anyaggal egy új *rendszer* jelenik meg: míg a vasfegyvereket létrehozóik a *fegyverek rendszerének* tagjaként hozták létre, (vagyis az anyag az eszköznek, ez esetben: a fegyvernek az alete); a különös alkalmasság az anyag tulajdonságát rendszerszervező tényezővé változtatja, s ettől fogva a "vas" a rendszerszervező elv, (amelynek a vasfegyverek csak aletei). Az emergencia tehát ebben az esetben abban ragadható meg, hogy *egy rendszer egyik(alárendelt) eleme egyik pillanatról a másikra egy másik rendszer meghatározó elemévé válik*. Az emberi világban erre megintcsak a társadalmi lét alapegységének tekinthető *szimbólum* teszi képessé a rendszerelemeket: *minthogy a szimbólumban (a világ bármely eleme) egyszerre jelenik meg részként és egészként, így rész és egész bármikor átcsaphat egymásba*.

4. A kólásüveg sajátosságai között szerepel még konzervszerű lezártága. (Nem tekinthető véletlennek, hogy a jellegzetes formájú üveg mellett a Coca Cola másik megjelenési formája a konzervdoboz). Kétségkívül jelentős kreatív lépés az ételek-italok tárolásának történetében annak felfedezése, hogy a légmentesen zárt palack vagy doboz megőrzi tartalmának minőségét. Kérdés azonban, hogy ennek az újításnak hajdani bevezetését az emergencia megnyilvánulásai között kell-e számontartanunk, megjelent-e általa valami, ami előzményeiből nem következik. Az bizonyosnak látszik, hogy a *kólásüveg* esetében ilyesmi nem történt: a légmentes zárás korábbi tapasztalataiból természetesen következik, hogy ez a kóláspalackkal is elvégezhető. Kólásüvegünk ezen sajátossága tehát nem szolgál tanulással az emergencia mibenlétére vonatkozóan, a tanulság csupán annyi, hogy *természetesen nem minden innovatív jelenség emergens is egyben*.

5. Érdekes azonban a kólásüvegnek azt a tulajdonságát szemügyre venni, amelynek alapján alapvetően beazonosítjuk. Fentebb azt állítottuk, hogy a forma pontos alakja csupán egy esetleges változat a lehetséges formák tömegében. Ez azonban csak bizonyos szempontból van így. A Coca Colás üveget nem lehet összetéveszteni -- még a Pepsi Colás üveggel sem (vagy azzal különösképen nem). Amikor ugyanis a modern piaci társadalomban (de nyilván a korábbi piactársadalmakban is) kialakul az összefüggés a tárgy és a gyártó és/vagy forgalmazó cég között, (amikor kialakul a "brand", a cégre jellemző arculat), ez teljesen új helyzetet teremt és különös jelentőséget ad(hat) a termék sajátos, más, hasonló termékektől megkülönböztethető formájának (színének, anyagának, stb.). A cég és a termék összekapcsolódásával létrejövő szimbólumban a meghatározott formájú üveg már nem csak önmagát jelenti (A=A), hanem a céget is (A nem = A). A jelentések világában azonban éppen ettől az önmagával való nem-azonosságtól lesz valami az, ami. A kólásüveg formai individualitása (önazonossága) valami olyasmit jelent és jelenít meg, aminek semmi köze az üvegekhez (egy intézményt; egy sikertörténetet; egy, a brandhez kapcsolt életérzést), és mivel mindezt a képzetet elő kell hívnia, fontossá válik, hogy egyedi, minden mástól megkülönböztető formában jelenjen meg. (S

¹⁰A műanyagok *megjelenése* ebből a szempontból hasonló jelenség volt.

minden példánya beazonosíthatóan, egyformán ezt a formát viselje). E jelentés létrejötte semmiféle előzményből nem következik: a szimbolikus összekapcsolás során most a vasfegyverek példáján látott folyamat "párja" figyelhető meg. Ott egy részmozzanat egyszerűen új eszként jelent meg, itt *egy egész rendszer* (a kólagyártás-forgalmazás-fogyasztás, sőt, talán az egész amerikai életforma) *sűrűsödik bele egy részelem jelentéstartományába*. A Rész-Egész átcsapáson kívül ugyanakkor más is történik: egyik pillanatról a másikra *megnövekszik egy dolog* (esetünkben a kólásüveg-forma) *individualitásfoka*. A változás mindkét mozzanatát az emergencia (a korábban említettekhez hasonlóan) általános jellemzőjének tekinthetjük.

6. Kiinduló példánkban, Uys filmjében a kólásüveg jelentésének még egy rétege hat. A Coca Cola, mint cég, egy az amerikai piac résztvevői közül. A Coca Cola e piacon (más termékekkel és más kólákkal szemben) önmagát jelenti. Az amerikai életérzés jelképévé akkor válik, amikor (egyéb, jellegzetesen amerikai termékekkel együtt) más kultúrákba is eljut, s *a kultúrák találkozása* által kap egy újabb jelentésréteget, hiszen Amerikán kívül (más termékekkel együtt) az őt exportáló kultúra képviselőjeként szerepel. (Hogy mely termékek válnak egy kultúra ilyen szimbólumaivá, ez természetesen függ a termék sikerességétől; attól, hogy sajátosságai -- illetve a hozzákapcsolt image sajátosságai -- mennyire harmonizálnak a képviselt kultúra arculatával¹¹; és nem utolsósorban attól is, hogy terjedésük mennyiben esik egybe a képviselt kultúra gazdasági-politikai expanziójával). A film nézői már ebben a jelentés-összefüggésben dekódolják a kólásüveg szimbolikáját: a kultúrák találkozásában a repülőről a sivatagba lehajított üveg az euroamerikai civilizáció, a kulturális gyarmatosítás jelképe is. S a hozzá társuló asszociációknak ebben a jelentéstartományban van meg az az ambivalens természete, amely a (technikai-gazdasági) fölénybe kerülő civilizációk és környezetük viszonyát mindig is jellemzi: a gyarmatosítás kultúra-romboló negatívumaival szembeni ellenszenv és a civilizációs fejlődés iránti, azt követni vágyó csodálat. (Ezen asszociációkör egy másik példajaként említhetjük meg az "Össztánc" című magyar musicalt, amelynek egy önironikus jelenete a hatvanas évek beat-generációjának egy összejövetelét ábrázolja, amelyen az akkor a kommunista blokkba tartozó Magyarország fiataljai áhítattal bontanak ki egy, a Vasfüggönyön átcsempészett kólásüveget, mint a Szabad Világ jelképét. Ugyanez a szimbolika egy magyar filmben is megjelenik, ahol a kóla és a drog együtt érkezett jelképeinek összekeverése folytán a fiatalok a kóla fogyasztásától -- önszuggesztíóval -- kábulatba is esnek). Az emergencia szempontjából a kólásüveg-szimbolika kifejlődésének ezen utolsó (?) lépése azt az általánosítható tapasztalatot hordja magában, hogy *amikor egy rendszer kapcsolatba kerül egy hozzá képest külső környezettel, akkor nem egyszerűen az történik, hogy a két rendszer elemei összekeverednek, s nem is csak az, hogy az egyik fölékerekedik a másiknak (bekebelezi, a "saját elemei közé sorolja" annak elemeit), hanem az is, hogy maga a viszony kap szimbolikus jelentőséget, s hatol be a rendszer minden elemébe*. A szimbolizáció szintjén ez azt jelenti, hogy az $A=A$ és $A \neq A$ kettőssége nem csak azáltal jön létre, hogy a rendszer (A) összefonódik valamivel, ami hozzá képest külső (vagyis nem A); s nem is csak a Rész-Egész metszetben (ahol a Rész azonos is azzal az Egésszel, aminek a része, meg nem is); hanem *maga a viszony* objektiválódik, ölt formát a viszonyban résztvevő rendszerek *minden elemében*, tehát a viszony kialakulásával valami olyasmi jelenik meg a rendszer elemekben, ami külön-külön nincs benne egyik résztvevő rendszerben sem. (Így a kólásüveg szimbolikájába is bekerül az euroamerikai civilizáció--természeti népek vagy a "szabad világ"--kommunizmus, stb. viszony

¹¹Ezen egybeesés kialakítására, az "amerikaiság" szimbolikus képviselőjére egyébként mindkét nagy kóla-cég hangsúlyozottan törekszik; amikor a kóla nemzetköziséget (világpiaci totális jelenlétét) hangsúlyozandó reklámjaikban más kultúrák tagjait ábrázolják kólafogyasztás közben, akkor is fontos eleme a reklámnak, hogy a multikulturális szimbólumokhoz az Amerikához, az amerikai életérzéshez (és szabadságfelfogáshoz) fűződő képzetek is társuljanak.

is, amitől például az euroamerikai civilizáció sem jelenti többé egyszerűen önmagát, hanem egyúttal Azt a Valamit is, Ami a Természeti Népekhez -- így vagy úgy -- Viszonyul; vagy Azt a Valamit, Ami a Kommunizmushoz -- így vagy úgy -- Viszonyul¹²). S minthogy minden viszony eleve A=A és A nem=A sűrített kifejeződése, ez a folyamat (a viszonynak az elemekbe való bevetülése) újra (még egy formában) áthatja a rendszer elemeit az A=A és A nem =A kettősségével.

Néhány további példa

Elszakadva kólásüvegünktől, sorra veszünk még néhány példát, elsősorban a tárgyszimbolika köréből. A kilencvenes években, a korszak világgképének feltárására irányult kutatásaink során igen szembeötlő volt például az *ázsiai kultúra* hatásainak betörése a magyar társadalomba (is). E hatás okairól nem érdemes bővebben szólni, hiszen eléggé magátólértetődő (és agyonelemzett) egyrészt az az összefüggés, ami egy kultúra világgazdasági és/vagy világpolitikai súlyának megnövekedése és a kultúra egyes elemeinek expanziója között fennáll; másrészt az is közismert, hogy az egyes kultúrák időnként (s különösen kifáradásaik idején) igyekeznek más, az ő alapértékeiktől, szemléleti axiómáiktól eltérő alapokra épült kultúrák hatásaitól megtermékenyülni. Az sem érdemel sok szót, hogy ez a hatás mi mindenben nyilvánul meg (jelentős kulturális hatásról eleve akkor lehet csak beszélni, ha *ugyanaz* a tendencia az élet *különböző* területein érvényesül). Az ázsiai hatás az ázsiai dísztárgyak beáramlásától, az irántuk való kereslet növekedésétől a lakberendezés ázsiai formáinak és elemeinek (például japán térelválasztás-mód, futon, tatami, ikebana, bonzaj, füstölő, szélharang, rizspapír lámpaernyő, lampion) továbbá szemléletének (Feng Shui) divatján, a keleti kertművészet hatásain, egyes ruhadarabok (szári, kimonó) és anyagok (például batikolt ruhák) hordásán és a keleti konyha legkülönbözőbb elemeinek berobbanásán át (ami a kínai, thai, indiai, stb. éttermek terjedésében éppúgy megnyilvánul, mint abban, ahogy az élelmiszerüzletek kínálatában, és az amúgy konzervatívnak mondott magyar háztartások mindennapi étrendjében is felszaporodtak a keleti fűszerek, ételkülönlegességek) a keleti küzdősportok és testedzés-módok (judo, karate, kung-fu, thai-box, jiu-jitsu, aikido, taekwando, kendo; illetve a jóga vagy a taicsi) diadalútjáig, a keleti gyógymódoknak (akupunktúra, akupresszúra, íriszdiagnosztika, ajurvédikus gyógyítás, moxa stb.) az egészségkultúrába való beépüléséig, a keleti film-, és képgyártás egyes termékeinek (szamuráj-western, manga, anime, hongkongi kungfu-filmek, kínai és indiai művészfilm) megnövekedett népszerűségéig; a 18.-19. századi japán festőiskola (főleg Hokusai) alapműveltség-elemmé tételéig; egyes kortárs indiai, japán, kínai írók felé forduló figyelemig, a keleti zene és tánc tanulásáig, s végül, de nem utolsósorban a mindezek mögött álló keleti filozófiák és vallások (buddhizmus, taoizmus, védikus brahmanizmus, Krisna-hit) iránti lelkesedésig. Az Ázsia-divat lehet időszakos (később más, hasonló divatokkal felváltandó) jelenség¹³, s lehet olyan tartós hatás, ami az ázsiai országok világban játszott szerepével együtt tovább növekszik; lehet olyan szintézis alapja, amelynek során a külön utakon haladt "nyugati" és "keleti" civilizációk új és új kombinációkat lehetővé tevő vegyüléke jön létre. Ami szempontunkból a legérdekesebb, az az a változás, ami ezen az Ázsia-divaton *belül* volt megfigyelhető -- az ezredforduló tájékán. A nyolcvanas-kilencvenes évek Kelet-divatja például a lakáskultúrában egy olyan szemlélethez társult, amelyben a keleti tárgyak más kultúrák tárgyaival együtt egyfajta festői zsúfoltságban

¹²S persze a viszony másik oldalán, a Természeti Nép vagy a Kommunizmus rendszerében is létrejön ugyanez a változás, a Természeti Nép vagy a Kommunizmus is a találkozából adódóan ettől fogva nemcsak önmaga, hanem Az a Valami is, ami Amerikához, vagy a Szabad Világhoz -- így vagy úgy -- Viszonyul, és ez a viszony a rendszer minden elemében megjelenik.

¹³Az utóbbi években például, ha nem is hasonló erővel, de egy fajta Afrika-divat felerősödését lehetett érezni.

árasztották el a lakásokat (e zsúfoltság nem csak abból adódott, hogy az átlagos lakásméretetek növekedése lemaradt a fogyasztói társadalom tárgy-szaporodásához képest, hanem nagymértékben abból, hogy a hatvanas évek konstruktivista modernizmusával szemben a posztmodernnel egy neo-neobarokk ízlés sok más területen is kimutatható terjedése is korjellemzővé változott). A kilencvenes évek, az ezredforduló éppen ezzel a neo-neobarokk ízléssel szegezte szembe a maga "minimal" art-ját. Az érdekes az, hogy mindkét korszak megtalálta a maga "Ázsiáját"; a szemléletváltás az Ázsia-divaton belül is érvényesült. (Mindkét irányzat hivatkozhatott ázsiai példákra, hiszen a kínai, indiai paloták raffinált pompája, az ázsiai kertek és erdők egzotikus bujasága éppúgy "ázsiai", mint a japán lakóterek és zen-kertek minimalizmusa). Mindkét irányzat tekinthette tehát úgy, hogy az "igazi ázsiai" szemlélet az, amelyet ő képvisel. E példa ugyanannak a jelenségnek a megnyilvánulása, ami a kólásüveg funkcióinak változásaiban is megnyilvánul: *a tárgyban (kultúraelemben) potenciálisan bennelevő többféle jelentéssik (tulajdonság) közül hol ez, hol az kerül előtérbe*. A váltás nem egészen megjósolható (nem vezethető le előzményeiből). Az ugyan igen valószínű, hogy a divatot ellendivat, a tézist antitézis követi, de hogy milyen irányban képződik meg valaminek az ellentéte, ezt csak utólag lehet pontosan látni. Az most világos, hogy a zsúfoltsággal szemben ellentéte, az üresség értékelődött fel, de a nyolcvanas-kilencvenes évek tagadását még igen sokféleképpen, egészen más tulajdonságpárok, oppozíciók mentén is el lehetett volna képzelni. Az emergencia tehát nem abban ragadható meg, hogy valaminek egyszercsak az ellentéte jelenik meg: (az ellentétek mechanikus változása éppen egy rendszer belső tulajdonságává is tehető¹⁴), hanem abban, *ahogy az addigiak tagadása irányt talál*. (Ez lehet akár tudatos elhatározás következménye is: "elég volt a zsúfoltságból, jövőre csináljunk minimál-divatot", de ez a tudatos elhatározás a felmerülés intuitív pillanatában -- mivel e pillanat előtt még igen sok más irányban is el lehetett volna mozdulni -- *nem vezethető le az előzményekből*).

Ha az ilyen fordulatokat a vizsgált rendszer egésze szempontjából vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy *a rendszer egészének változása átértelmezi, megváltoztatja az elemek jelentését*. Megváltozik a társadalomegész, és ennek megfelelően megváltozik az, hogy mi lesz az "ázsiaiság" fogalmába tartozó elemek rendszerének összetartója, rendszerbe-szervezője, ettől pedig megváltozik az egyes elemek jelentése is. Ha viszont az elemek oldaláról közelítünk az ilyen típusú átrendeződésekhez, akkor egyrészt azt állapíthatjuk meg, hogy egy olyan Rész-Egész átcsapás történik, mint amelyet a vasfegyverek kapcsán láthattunk: egy korábbi részmozzanat (az Ázsia-szimbolika esetében a japán minimalizmus), kiemelkedik és egy új rendszer (a minimál-divat) egyik pillérévé válik. Másrészt azt is megállapíthatjuk, hogy mivel a szimbólumokban a rendszer Egésze, és rész-elemei egymást áthatva vannak jelen, a változás mindkét irányban hat: az Egész változása, mint az imént hangsúlyoztuk, átformálja az elem, a rész jelentését, de mindez nem mehet végbe másként, mint az elemek változásaként. A változások éppenhogy az elemek szintjén kezdődnek, az emberek elkezdik máshogyan használni az elemeket, de ezt azért teszik, mert a dolgok szimbolikus átélése folytán (amit az tesz lehetővé, amit a bevezetőben hangsúlyoztunk, hogy tudniillik az egész társadalmi lét felépítése szimbolikus), anélkül, hogy omnipotensek lennének, képesek az Egész mozdulásának irányát anticipálni. (E vonatkozásban jogosult az ilyen változások ábrázolására oly gyakran használt biológiai hasonlat, hiszen az élő szervezetek genetikai felépítése is felruházta a szervezetek egyes elemeit azzal a képességgel, hogy -- ha nem is mindig, és nem is tökéletesen, de -- a szervezet egészének szempontjai szerint "cselekedjenek".) Ez korántsem

¹⁴Tehát létrehozhatunk egy olyan rendszert, amelynek belső törvényei közé tartozik, hogy mindennek automatikusan hozza létre az ellentétét is, és akkor minden tagadó lépés levezethető az előzményéből.

jelenti a változások jelentőségének *tudatosítását*: olykor egyáltalán nem változtató szándékkal jön létre valami új, ami aztán hatásában a korábbi rendszer egészét megkérdőjelezi.¹⁵

A tárgyszimbolika kutatása során további tapasztalatok is adódnak, amelyek felhasználhatók az emergenciaművelés tanulóanyagában is. Legyen következő példánk a televízió, mint szimbolikus tárgy. Amikor az első kísérleti adás beindult Magyarországon, a kiváltságos tulajdonosok egy kb. 10x10 cm képernyőméretű vevőkészülékkel rendelkeztek, amelyet egy elhúzható függöny mögé lehetett rejtetni. A készülék -- igazi kukucsálódoboz, *laterna magica* -- titokzatosságot, varázslatot sugallt, és a függöny az exkluzivitás hangsúlyozásán kívül a mozgókép előző megjelenésformájára, a mozira is utalt, (mint ahogy a mozi, a mozgóképszínház a maga nézőterével és függönyével magától értetődően épített elődje, a színház képzetkörére). Nemsokára azonban a televízió elszakadt ezektől az utalásoktól. Mindinkább kidomborodott új média-jellege, amelynek lényege (a mozival szemben), hogy a nyilvánosságot beviszi az otthonba és sok szempontból alárendeli annak, ugyanakkor ilymódon a privátszféra és a nyilvánosság között olyan bensőséges kapcsolatot teremt, mellyel a privátszférát (újra) alárendeli a nyilvánosságnak, (mint ahogy ez egészen más formákban az egyház mindennapi gyakorlatában a középkor világát jellemezte). Nem véletlen, hogy ebben a korszakban a televízió "szakrális tárgy" funkciókat vett fel: kezdetben ezt fokozta az, hogy amíg a készülék-tulajdonosok kisebbségben voltak, a szomszédság ájtott hozzájuk tévét nézni, s e nézői közösségek számára a televízió (és a benne megjelenő véleményformálók) a prédikáló pap orákulumi tekintélyével bírtak. Később a közönség felaprózódott, mind kisebb egységekre bomlott, a tipikus néző-egység előbb a nukleáris család, majd a magányos egyén lett. E folyamat közben a televíziókészülék egy darabig még őrizte "szent" szerepét, amit az is kifejezett, hogy a legtöbb lakásban a régi paraszti lakás "szent sarkához" hasonló elhelyezést, csipkedíszítést és egyéb, megszentelő kiemelését kapott, (gyakran éppen az eredeti "szentsarokban" helyezték el). A szakrális, orákulum jellegét még az alternatív csatornák megjelenése sem tudta megingatni, legfeljebb pluralizálta. Újabb, lényegi változás akkor következett be, a szakrális jelleg akkor tűnt el, amikor már annyi készülék volt a lakásban, hogy a tévé egyrészt személyes tárgyként kezdett funkcionálni, amit mindenki a maga kénye-kedve szerint használ; másrészt olyan terekben is megjelent (fürdőszoba, konyha, gyerekszoba, garázs, stb.) amelyekben nem a tér rendelődött alá a televíziózásnak, hanem a televíziózás a tér uralkodó funkcióinak, (s vált "háttérrel"). Ráadásul e terek egy része a lakás alacsonyabb presztízsű helyiségei közé is tartozik, s ha egy tárgy ilyen terekbe kerül, az többnyire az adott tárgy presztízsűcsökkenését is jelzi. Mindez a változás végülis a televíziókészülékek szaporodásának következménye. Nem tagadható, hogy ez esetben is szerepet játszik egy "fentről lefelé" tartó folyamat, a rendszer-Egész változásának a hatása is, (ha ilyen változás nem

¹⁵ Az emergens jellegű társadalmi változások tanulmányozásának egyik hálós területe a jelentőségükön túlmutató hatású "botrányok" elemzése. Az ilyen botrányok (gondoljunk az Hernani csatájára, az impresszionista festők bemutatkozó tárlatára vagy a Beatles egyfelől rajongó másfelől utálokzó fogadtatására) egy-egy olyan új (erős szimbolikus mezővel övezett) jelenség felbukkanását kísérik, amikor éppen e felbukkanás előreláthatatlansága bír sokkoló erővel. Az emergens jelenségek egyrészt negatív értelemben sokkoló, veszélyjelző hatásúak az emberekre, hiszen ami nem következik az addigiakból, az az egész megszokott életvilágot veszélyezteti, (azért is törekszünk mindig az új elemek "lehorgonyzására" [=anchoring]); ugyanakkor, mint a sokkhatás másik oldala, az olykor eufórikus felszabadító érzés jelzi: az embereknek nagyon nagy szükségük is van az ilyen változásokra. Nemcsak azért, mert a betokosodó, megmerevedő társadalmi formák, eleve korlátozóak, hanem alapvetően azért, mert az élő rendszerek létezésének lényege, hogy környezetükkel aktív viszonyba léphessenek, ehhez viszont nélkülözhetetlen a környezet, a külső-idegen elem, az új impulzus. Az ilyen új jelenségek iránti lelkesedés az új táplálékhoz jutó élőlény öröme. Ilyen "új táplálék" nap mint nap megjelenik, s hogy folytassuk a metaforát: a "botrányokban" ütköző táborok közül a lelkesedők lelkesedése ebből a szempontból egy-egy különösen tápláló, vagy hosszú éhezés után megtalált eleség megtalálásának örömét fejezi ki. Amit a bevezetőben az emberré válás egyik lényegi mozzanataként jellemeztünk: a "vigyázat, veszély!" és a "gyerünk, ennivaló!" egyidejűsége/kettősége ilyformán a társadalmi létben újra meg újra létrejön.

történt volna, akkor a televízió használatának változása sem ugyanígy ment volna végbe), de a jelentésváltozást kiváltó döntő mozzanat ebben az esetben mégiscsak a tárgy egyszerű szaporodása (ami egyszerre csökkenti a privilégium-jellegből adódó presztízst, s teszi lehetővé a funkciók sokasodását, és e funkciók megosztását több készülék között¹⁶). A mennyiségi növekedést azonban önmagában nem lehet emergens folyamatnak tekinteni. Az emergencia a mennyiségi növekedés "kritikus tömeg"-pontjain, a "minőségbe való átcsapás" pontjain ragadható meg, az ugyanis nem vezethető le a rendszer korábbi állapotából, hogy *mikor* következik be ilyen átcsapás. Nem vezethető le, mert ennek forrása megintcsak nem a matematikai részekrebonntással leírható rendszer elemeiben van, hanem a társadalmiság szimbolikus alapjaiban, a jelenségek szimbolikus jellegében; a szimbólumnak viszont alaptermészete az "átcsapás" lehetősége. Míg korábban olyan példát láttunk erre (a kólásüveg esetében), amikor a tárgyforma individualitásának növekedése vezetett emergens változáshoz, a tévékészülék esete annak példája, amikor a tárgy individualitásának *csökkenése* hoz létre emergens változást.

Tárgyszimbolika vizsgálataink legutóbbi fázisában az egyes tárgyakhoz fűződő (szimbolikus) asszociációkat próbáltuk feltérképezni, (Osgood "szemantikus differenciál" módszerével komplementer módon): nem arra kérdeztünk rá, hogy az egyes tárgyakat milyen szemantikus aura övezi, hanem arra, hogy egyes fogalmak az egyén asszociációrendszeréből milyen tárgyakat hívnak elő. Így próbáltuk összegyűjteni, hogy melyek az "öreges" és "fiatalos"; "modern" és "konzervatív"; "paraszti", "nemesi", "értelmiségi", "polgári"; "magyaros" (tehát "nemzeti") és "globalizációhoz köthető"; stb. tárgyak. Ezután (most már Osgood szellemében) megindokoltattuk a választásokat: miért, milyen tulajdonsága (vagyis milyen szemantikus mező) alapján választották éppen azokat a tárgyakat? Ha az "öreg"--"fiatal" metszetet nézzük, talán nem meglepő, de mindenképpen figyelemre méltó módon az "öregeshez" a válaszolók túlnyomórészt negatív képzeteket társítottak, (szegényes, leromlott, beteges, gusztustalan, taszító): olyan tárgyakat választottak, amelyek e negatív tulajdonságokkal is rendelkeznek. Kevés volt a kivétel: ezeknél a "patinás", "bevált", "hagyománnyal bíró" vagy egyszerűen a "szép" vagy a semleges értelemben használt "régii" volt az indoklás alapja. Az eredmények itt mindenesetre azt jelzik, hogy a válaszolók túlnyomó többsége számára a fiatalság értéke igen erős (s az öregség ennek megfelelően negatív érték). Ez ugyan bizonyos mértékig így van, mióta világ a világ, (hiszen az öregség a pusztulás szinonimája vagy legalábbis előszobája), de tudjuk, hogy a különböző korok értékrendjében a fiatalok és öregek megbecsültsége igen különböző, kultúránként és társadalmi állapotunként változó, s ennek fényében határozottan állítható, hogy a "fiatalság" értékvolta az utóbbi évtizedekben (a fogyasztói társadalomban) a más korszakokban jellemzőhöz képest is erősen felértékelődött. A rendszerváltás Magyarországon párhuzamos volt a fogyasztói társadalom előrenyomulásával, de ez esetben még egy szempontot érdemes figyelembe venni. A nyolcvanas évek konzervatív hulláma a kommunista blokk országaiban azzal is együttjárt, hogy a történelmi múlt, mint a szocializmus előtti korszak mintegy "aranykorként" jelent meg azok szemében, akik e múlt értékeit a szocializmus tagadására kívánták használni. Ez felértékelte a múltat, a régiséget -- és az öregeket is: a nyolcvanas évek értelmiségi lakásaiban ideológikus erővel és erős érzelmekkel övezve jelentek meg régi tárgyak, megsárgult fotók, s fordult tudósok és magánemberek figyelme és tisztelete az emlékező öregek "oral history"-ja felé. Ebből a jelenségcsoportból nem lehet közvetlenül levezetni a jelen állapot igen erősen negatív "öregség"-képét. Hogyan jött létre a fordulat? (Ha valamiféle "Pál-fordulóról" lenne szó, akkor mondhatnánk, hogy bár az előzetes ideológiai állapotból nem következnek a fejlemények, de a

¹⁶A készülék presztízsvesztését ellenirányú folyamat is kíséri, (mint ilyen devalválódás után gyakran) a presztízst, az exkluzivitást kifejezendő új formaváltozatok jelennek meg (az óriás képernyős, "plazmaképernyős házimozik", stb.)

“megtérés” mindig azt jelenti, hogy a korábban külső rendszert belsővé tesszük, s így, ha nem is a saját rendszer előző állapotából, de az átvett másik rendszer előző állapotából következnek a fejlemények, tehát a változás nem emergens jellegű. Ez történik például azoknál, akik a "szocializmus építéséről" áttérnek a kapitalizmus "építésére", akik ugyanúgy igazodnak ma a kapitalizmus értékeihez, mint korábban a szocializmuséihoz. Ilyenek is vannak, de mi most azokról beszélünk, akiknél nincs ilyen értékrendi fordulat; akik korábban a szocializmussal szemben konzervatívok voltak, ma mégis elfordulnak az "öregség" értékeitől.) A nyolcvanas évek konzervatívjai közül sokan azért voltak szocializmus-ellenesek, (és konzervatívok), mert vagy az individualizmus értékeit vallották (amelyeket a szocializmus korlátozott), vagy a szerves, közösségi létezés eszményét (amelyet a szocializmus rombolt), s a szocializmussal szemben kapaszkodójukat mindkét szempontból a múltban találták meg. A nem-szocialista társadalom olyan *környezet* volt a szemükben, amelyet be kívántak kebelezni, (ez a környezet egyfelől a kapitalista társadalmak, másfelől a szocializmus előtti múlt formáiban volt adva); a szocializmus pedig olyan környezet, amelyet ellenségesnek tartottak. A rendszerváltással a bekebelezés megvalósult, a szocializmus pedig megmaradt nem-kívánt környezetnek, ami viszont egyúttal múlttá is vált, (s ezzel a “múlt” előjele megváltozott: pozitívból negatívba fordult). Az individualizmus hívei most egy létező kapitalista társadalom részeseivé váltak, amelyben viszont az individualista értékek, az önmegvalósítás értékei hangsúlyosan egy "örök fiatalság" eszményhez kapcsolódnak; a szerves fejlődés képviselőjét pedig egy fiatal nemzedék vállalta fel: múlt és jelen szemantikus mezeje teljesen átrendeződött. Ez *is* közrejátszott abban, hogy a korábbi antiszocialista nemzedék értékrendje a fiatalság-öregség vonatkozásában korábbi alapértékei megőrzésével, törés nélkül, -- ugyanakkor az előzményekből nem következően -- átalakulhasson. Ez is emergens változás volt tehát, amelynek során a környezet bekebelezésével jött létre egy másféle elrendeződés, ami egyúttal azt is jelenti, (amit még nem hangsúlyoztunk az emergencia összetevői között), hogy a környezet bekebelezésével együtt a rendszer mindig *új környezetet is hoz létre a maga számára*, ekképpen még ha környezetével együtt valamilyen zárt metarendszert képezne is, akkor is biztosítani tudná, hogy a rendszer és a hozzá képest külső környezet dialektikája (a környezet folytonos bekebelezése dacára) állandóan biztosítva legyen.¹⁷

Utolsó példánk ugyancsak az említett kutatásból származik. Rákérdeztünk arra is, milyen tárgyak jelentenek válaszóink számára "felnöttség"-szimbólumokat. A tipikus válaszok köre az órától és a pénztárcától a személyi igazolványon át a lakáskulcsig terjedt (a különbségek sokszor az adott család anyagi lehetőségeiről is beszélnek). A "felnöttség" *per definitionem* olyan létállapot, amely jóllehet fokozatosan jön létre, a társadalom mégis ugrásszerűen felfogott határponttal jelöli; amelynek elérését a társadalmi szerveződés különböző szintjein jellegzetes átlépési rítusok (*rites du passage*), beavatási rítusok jelzik. A felsorolt tárgyak szimbolikája e rítusokhoz kötődik: a személyi igazolvány a hivatalos társadalom, az állam státus-váltó jelképe; az óra, mint gyakori bérnyújtási ajándék, a pénztárca mint a gimnáziumi érettségihez kötődő ajándék a család beavató gesztusaihoz tartoznak, (de egyúttal a vallási közösség illetve a képzési intézményrendszer beavatási rituáléjához is kapcsolódnak. A lakáskulcs átadása egy jómódú (és individualisztikus értékrendszerű) család beavatási formája (de a lakásavató egyúttal általában a kortárs csoport beavatási ünnepe is). És így tovább. Az ilyen átlépési rítusokban (és a tárgyaknak az átlépés jelentőségét kiemelő szimbolikájában) az

¹⁷A globalizált emberiség -- amíg nem találkozik földönkívüli civilizációkkal -- már ma is zárt metarendszernek tekinthető. Számára egyrészt a makrokozmosz és mikrokozmosz természeti környezete jelent "környezetet", amelyhez viszonyul, másrészt viszont állandóan "teremt" is magának környezetet, azáltal, hogy egyének, csoportok, kultúrák sokaságában léteznek, amelyek azonosak is a rendszeregészsel, de különböző individuális tulajdonságaikból adódóan rendre szembe is kerülnek vele, s ilyenkor a metarendszer "környezeteinek" is tekinthetők.

ugrásszerűség élménye, mondhatjuk, maga az emergencia is szimbolizálódik. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy az ember ilyen korszakhatárokkal tagolja egyébként folytonos életfolyamatát. Hiszen mint láhattuk, a változások emergens jellege, ugrásszerűsége a társadalmi lét legkülönbözőbb jelenségeiben kimutatható: az ember lényegéhez tartozik.

Összegzés

A fentiekben megpróbáltuk (induktív módon, saját kutatási tapasztalatainkra építve) összegyűjteni az emergencia néhány összetevőjét. Ha az emergencia létrejöttének minden törvényszerűségét nem is tárhatjuk fel, azért érdemes talán még egyszer áttekinteni, amire eddig jutottunk:

1. *Nem minden innováció emergencia. Emergens viszont az olyan új keletkezése, amikor a rendszer általános aktivitásképességéből és a hozzá képest külső jelenségből (amelyhez viszonyul) összeáll, kiemelkedik egy új, teljesen egyik előzményéből sem következő konkrét aktivitásforma.*

2. *A rendszer úgy veszi irányítása alá a környezet elemeit, hogy meghatározza a (saját szempontjából tekintett) funkcionalitás lényegét, s azt (szimbolikus) formába (vagy éppen formai oppozíció-párba) rögzíti.*

3. *A rendszer egyik eleme egyik pillanatról a másikra egy másik rendszer meghatározó elemévé válik.*

4. *És/vagy: egy egész rendszer sűrűsödik bele egyik pillanatról a másikra egy részelem jelentéstartományába.*

5. *Míndeközben egyik pillanatról a másikra megnövekszik vagy lecsökken a rendszer valamely elemének vagy elemeinek individualitásfoka.*

6. *A rendszer egészének változása átértelmezi, megváltoztatja az elemek jelentését, az elemeké a rendszerét. A kettő együtt történik.*

7. *Emergenciához vezethet a mennyiségi növekedés is, bár az egyszerű mennyiségi növekedést önmagában nem lehet emergens folyamatnak tekinteni; az emergencia a mennyiségi növekedés "kritikus tömeg"-pontjain, a "minőségbe való átcsapás" pontjain ragadható meg, az ugyanis nem vezethető le a rendszer korábbi állapotából, hogy mikor következik be ilyen átcsapás.*

8. *Az emergencia lényege, amennyiben az új a régihez képest tagadó viszonyban van, nem abban ragadható meg, hogy valaminek egyszer csak az ellentéte jelenik meg: hanem abban, ahogy az addigiak tagadása egyszer csak irányt talál.*

9. *Amikor egy rendszer kapcsolatba kerül egy hozzá képest külső környezettel, akkor nem egyszerűen az történik, hogy a két rendszer elemei összekeverednek, s nem is csak az, hogy az egyik fölékerekedik a másiknak (bekebelezi, a "saját elemei közé sorolja" annak elemeit), hanem maga a viszony kap szimbolikus jelentőséget, s hatol be a rendszer minden elemébe.*

10. *A környezet bekebelezésével együtt a rendszer új környezetet is hoz létre a maga számára.*

11. *Az emergens változások egyszerre váltanak ki felszabadító hatásokat és veszélyérzetet.*

12. *Az emergencia az emberi lényeg egyik szimbólumává válik.*

Emergencia tehát létrejön két rendszer (rendszer és környezet) találkozásából, a rendszeren belül a Rész-Egész viszony illetve az individualitásfok változásából, a mennyiségi változás kritikus tömeg-pontján, illetve a rendszer mozgásirányának váratlan módosulásával. Ha azonban arra akarunk választ adni, hogy az ilyen emergens jelegű változások *mivel magyarázhatók*, válaszunkat véleményünk szerint csak a *szimbólum társadalmi alapegység* voltára alapozhatjuk. A szimbólum a világ nem-numerizálható oldalának alapegysége. A

szimbolizáló ember, mint láttuk, úgy kapcsol össze egy viszonylagosan külső-"objektív" és egy aktív-szubjektív elemet, konkrétat és általánost, részt és egészt, jelent és nem-jelent, stb. hogy az összekapcsolás eredményében (a szimbólumban) attól fogva állandó lehetőséggé válik az átcsapás a külsőből a belsőbe és a belsőből a külsőbe, a részből az egészbe és az egészből a részbe, a jelenből a múltba és jövőbe (és viszont), és létrejön az azonosság és nem-azonosság egyidejűségének (az $A=A$ és $A \neq A$ törvényének) átélési lehetősége. A szimbólum fogalma megérteti, hogy az emergens változások nem "a semmiből jönnek létre", hanem (minden pillanatban) potenciálisan *benne vannak* a szimbólumban. Nem az átcsapásokat kell magyarázni, hanem az átcsapások magyarázzák a világot. Az emberi gondolkodásnak szüksége van a világ numerikus (elemekre bontó, az elemekből rendszereket és környezeteket építő) szemléletére, de arra is szüksége van, hogy ezek óhatatlan leegyszerűsítését egy másik jelrendszerrel (a szimbólumok rendszerével) korigálja. Az emergencia jelenségére fordított figyelem talán éppen abban segít, hogy jobban tudatosíthassuk: a világ -- s különösen az emberi társadalom -- tele van olyan mozgásokkal, amelyeket a numerikus megalapozású tudomány önmagában nem tud értelmezni.

S hogy fejükre estek-e az istenek? Talán mégsem. Igaz, kupán vágják, rendre kupán vágják az embert gondokat okozó kólásüvegekkel. De ha a busman elszalad a világ végére, hogy visszaadja az isteneknek bosszantó ajándékukat, akkor előbb-utóbb ráébred, hogy a világnak nincs vége; ha visszadobja nekik az üveget, az megint az ő fejére esik; hogy talán először is ő maga dobta; (hiszen a pilóta is, meg a busman is, ha más nézőpontból is, de ugyanaz az Ember); hogy talán az istenek is ő; hogy ő az, aki a fejére esett, és talán ő az, aki mégsem esett a fejére; hogy az istenek nem az üveggel (nem csak az üveggel) ajándékozták meg, hanem a Problémával, és most kuncogva figyelik, hogy mit kezd vele; hogy az is ő, aki kuncog; s talán még az üveg is ő. És akkor a busman hazamegy; mindegy, hogy az üveg vele van-e még, vagy sem, ezentúl úgyis mindig nála lesz, és úgysem lesz többé nála; a világ tele van problémákkal, de világos, hogy azokat csak az ember látja problémáknak, a világ nem; a busman hazamegy, leül benn a világban, üdvözlét int a kiismerhetetlen, kópé isteneknek, és igyekszik otthon érezni magát.

(2003-2004).

Hivatkozások:

Bertalanffy, Ludwig von (1971) *General System Theory*, Allen Lane, The Penguin Press, London

- Boulding, Kenneth E. (1978) *Ecodynamics (A New Theory of Societal Evolution)* Sage Publications Beverly Hills—London,
- Blackmore, Susan (1999) *The Meme Machine*. Oxford University Press, Oxford
- Dawkins, Richard (1976) *The Selfish Gene*. Oxford University Press, Oxford
- Douglas, Mary (1975) *Implicit Meanings* Routledge and Kegan Paul, London—Boston,
- Douglas, Mary—Isherwood, Baron (1979) *The World of Goods (Towards an Anthropology of Consumption)* Allen Lane, The Penguin Press, London,
- Flusser, Vilém (1999) *The Shape of Things: a Philosophy of Design*, Reaktion Books, London
- Geertz, Clifford (1974) *The Interpretation of Cultures*, Basic Books, New York
- Geertz, Clifford (1983) *Local Knowledge, Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York, Basic Books, New York
- Hockett, C. F.—Ascher, R. (1964) The Human Revolution *Current Anthropology* S:135-147
- Lévi-Strauss, Claude (1955) *Tristes tropiques*, Librairie Plon, Paris
- Mill, John Stuart (1843) *System of logic*. London
- Osgood, Charles E. (1976) *Focus on Meaning*, Mouton, The Hague—Paris—New York
- Peirce, C. S. (1932) *Collected Papers II*. Mass. University Press, Cambridge
- Popper, Karl R. (1972) *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Oxford University Press, Oxford
- Sorokin, Pitirim A (1937--1941, 1962) *Social and Cultural Dynamics I-IV*. The Bedminster Press, New York
- Turner, Victor (1967) *The Forest of Symbols* Cornell Univ. Press, Ithaca, New York,
- Turner, Victor (1974) *Dramas, Fields, Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Cornell Univ. Press, Ithaca, New York,